

Наталія Скоропляс

ШЛЯХЕТСЬКИЙ РІД ПОТОЦЬКИХ НА ТЕРНОПІЛЛІ (XVII—XIX СТ.)

Українсько-польський рід Потоцьких гербу «Пилява», поклавши свій початок у XIII ст. із села Поток біля міста Єнджеюва в Польщі, вже у XVII—XIX століттях володів на Правобережній Україні та в Галичині сотнями сіл і десятками міст і містечок. З часом утворилось три відгалуження роду: «Залізна Пилява» (пол. «Żelazna Piława») «Гетьманська лінія» або «Срібна Пилява» (пол. «Linia hetmańska»/«Srebrna Piława») «Лінія примасів» або «Золота Пилява» (пол. «Linia Prymasowa»/«Złota Piława») «Залізна Пилява» — найстаріша. «Золота Пилява» отримала графський титул від імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Габсбурга 1606 року. Інші Потоцькі почали використовувати титул графів після трьох поділів Польщі [1].

Потоцькі внесли великий вклад у суспільно-культурне життя України, були активними політичними діячами, заснували перші благодійні організації та звели більше сотні замків і палаців по всій країні, були меценатами та фундаторами цілого ряду церков та монастирів.

У руках Потоцьких зосередилася влада в Брацлавському воєводстві, в Кам'янецькому, Канівському, Терехівському старостах — адміністративно-територіальних одиницях, які надавав уряд за службу в тимчасове або довічне користування [2, с. 6].

Серед найвідоміших будівельних проєктів родини Потоцьких, які збережені та активно використовуються сьогодні в Україні можна назвати палаци Потоцьких у Львові, Тульчині, Івано-Франківську, Одесі (Художній музей), Червонограді (Львівська обл.), Софіївський парк в Умані, палац у с. Рай Тернопільська обл., у с. Дашеві Вінницька обл., у м. Каменець-Подільськ, Мавзолей Потоцьких у селі Печера, Вінницької області, будинок Потоцьких у Могилів-Подільську Вінницької обл., палаци в с. Носківці Вінницької обл. та с. Микулинці Тернопільської обл., палацово-парковий комплекс в с. Антонінах Хмельницької обл., замок в Золотому Потоці,

частина маєтку у селі Сокілець, Вінницької області, замок-палац Потоцьких у Тартакові (Палац Лянцкоронських).

На теренах Тернопільщини Потоцькі були будівничими замку в с. Золотий Потік, власниками та перебудовувачами замків в Бучачі, Збаражі, Терехівлі, Чорткові, палаців в с. Рай біля м. Бережани та м. Микулинці Тернопільської обл. У кожному містечку, де замком або палацом володіли Потоцькі, вони були фундаторами сакральних споруд: церков, монастирів, капличок, фігур.

На Тернопіллі окремо та предметно Потоцькими займалися лише у конкретному відношенні їх до будівничої та фундаційної діяльності. Повноцінного, змістовного і всеохоплюючого дослідження походження роду, життя, діяльності, здобутків, меценатства наразі немає. Тому дане дослідження покликане заповнити прогалини та об'єднати в єдине ціле всі відомі і ще невідомі матеріали по Потоцьких в селищі Золотий Потік Бучацького району та на теренах Тернопілля в цілому.

У 1601 році в с. Золотий Потік біля Бучача, успадкувавши сам Бучач по матері, Стефан Потоцький розпочав будівництво замку. До кінця XVIII ст. замок був житловим [3, с. 45]. Тут Стефан проживав разом з дружиною Марією Могилянкою, і, як пишуть історичні джерела та передають легенди, переховував у ньому багаті скарби, взяті за дружиною у придане [3, с. 46]. Розбудова Золотопотоцького замку відбувалася й за рахунок посагу Марії Амалії (Марії Могилянки) з роду молдавських господарів Могил (дочка правителя Веремії Могили і двоюрідна сестра митрополита Київського Петра Могили). Вона заслужила у народі прізвисько «Добра домна» («добра панна»). Посаг Марини складав коштовності, камені, перла, діаманти, сапфіри, смарагди, хутра, оздоблені перлами сорочки, сап'янові чобітки. Опис гардеробу панни складав десятки сторінок.

Поруч з фортецею було збудовано Домініканський римо-католицький костел Діви

Марії та св. Стефана, фундований подружжям Потоцьких і завершений в 1634 році. Портрет фундатора князя Потоцького до нашого часу розміщений при вході. Будівництво тривало більше 30 років. Костел пережив кілька ґрунтовних ремонтів після пожеж 1774 р., 1908 р. та після пожежі містечка у 1934 р. Костел був монастирський і такий його статус був ліквідований австрійською владою у ХІХ ст., але діючим він залишився до 1945 р.

Римо-католикам селища святиню повернули у 1992 р. У костелі збереглися фрески ХVІІІ ст., для Поділля річ досить унікальна — та й для України в цілому теж. Поліхромію фахівці приписують роботі майстерні художника Станіслава Строїнського — він спеціалізувався саме на фресках і розписав не один костел на наших землях. Крім фресок з давніх часів збереглася ще дерев'яна галерея на хорах.

Далі влада Стефана Потоцького та його нащадків поширилася на інші міста Тернопілля. У 1618-му році Стефан Потоцький силою найманців-вояків взяв в облогу Підгаєцький замок та змусив Софію Гольську-Лянцкоронську сплатити борги по спадку його дружини Марії Могилянки. У залік величєних статків йдуть три міста (Бучач, Чортків і Вербів), 23 села та коштовності на 20 000 злотих [3, с. 47]. Таким чином, влада Потоцького герба Золота Пилява поширюється на нові маєтності та нащадки Стефана Потоцького продовжують будівничу політику батька.

Ставши власниками м. Бучача на початку ХVІІ ст., Потоцькі розширили південну частину Бучацької фортеці, побудувавши два напівкруглих бастіони. У цей період замок переживає серію штурмів, руйнувань і подальших відновлень. У кінці ХVІІІ ст., після входження міста до складу Австро-Угорщини, починається період занепаду замку. У ХІХ ст. розібрана частина оборонних стін, камені з яких розпродані в якості будівельного матеріалу.

Син Стефана Потоцького — Миколай в 1634—1651 рр. був генералом землі Подільської. Син Миколая отримав родове ім'я Стефан і посаду старости Канівського і Терєбовлянського. Після 17 років шлюбу з Іоанною Сенявською, в 1712 р. в них народився син Миколай-Василь Потоцький, постать якого знайшла яскраве відображення в піснях, мемуарах, у художній літературі ХVІІІ—ХІХ ст.

У 23-річному віці Миколай Василь Потоцький став власником батьківських маєтків, вартість яких сягала мільйона злотих, та отримав посаду старости. Він підписувався в документах: «Миколай на Потоці, Бучачі, Городенках і Гологорах Потоцький, староста канівський». В український фольклор увійшов як «пан

Каньовський» [4]. Відмолюючи свої молоді гріхи, став великим благодійником, фундатором 77 церков, костелів та монастирів: лише у Бучачі побудував ратушу, школу, костел, монастир.

Бучацька ратуша, збудована стараннями архітектора Бернарда Меретина та прикрашена скульптурами Георгія Пінзеля стала найкрасивішою архітектурною спорудою. На головному фасаді зберігся картуш з родинним гербом Потоцьких «Пилявою». На фігурному щиті містився надпис «М. Р. 8. К.» («Микола Потоцький — староста Канівський»).

Монастир отців Василіан на горі Федір біля міста Бучача також з'явився протягом 1751—1753 років з ініціативи графа Миколи Василя Потоцького, фундатора бучацької ратуші. Ще у 1712 році його батько, Стефан Александер Потоцький з дозволу львівського архієпископа запросив з Литви у Бучач отців василіан для заснування теологічної школи-інтернату і семінарії. А 12 травня 1751 року було закладено перший камінь для побудови монастиря [4].

У 1761—1763 рр. на кошти, пожертвовані Миколою Василем Потоцьким, біля підніжжя Замкової гори був побудований новий костел Успіння Пресвятої Діви Марії на місці старого чи, як правильно називати, на місці фарного костелу міста, який існує і в наші дні. Головною святинею храму є стародавній образ св. Покрови в важких срібних ризах та позолоті. Ікону подарував храму його фундатор — той самий Микола Василь Потоцький. Проектував будівництво, імовірно, Бернад Меретин, але завершував надвірний архітектор Потоцького — Мартин Урбанік.

Також Микола Василь Потоцький у старості літ допомагав святиням Зарваниці та в Почаєві. І саме йому належить найбільший вклад в розбудову Почаївської Лаври, яка тоді належала до Митрополії УГКЦ. Варто відзначити, що обидва Потоцькі, попри польську кров, прийняли греко-католицьке віросповідання. Тим самим стали чи не найбільшими фундаторами українських святинь на теренах Тернопільщини [5].

У 1641 році селище Підгайці на Тернопіллі були викуплені у князів Сенявських і стали власністю Станіслава Ревери Потоцького гербу «Срібна Пилява». Цей період був часом найбільшого розквіту в історії міста. Було відбудовано замок, збудовано кам'яну хрестоподібну в плані Ратушу та інші будинки. У 1655 р. дружина Потоцького Анна Могила заснувала оборонну церкву.

У 1667 року власник Підгаєць Станіслав Ревера Потоцький помер у Львові і був похований у каплиці Потоцьких у підгаєцькому костелі Трійці. Дідичем став другий з його синів Фелікс

Казимир Потоцький. У 1675 році величезна турецька армія зруйнували Підгайці вщент. Щоб відновити місто, Фелікс Казимир Потоцький наказав звільнити Підгайці від усіх податків на 12 років, втім місту це не надто допомогло [6]. Нащадки продала Підгайці Юзефові Бельському.

У XVIII ст. Потоцькі були і власниками великих маєтностей в Тернополі та Збаражі.

Після півстолітнього занепаду після татарських нападів кінця XVII ст., у 1723 році, за відновлення костелу взявся новий власник Збаража Юзеф Потоцький. До 1729 року будівничі завершили спорудження келій (поки що дерев'яних), а за два роки розпочали реконструкцію храму. Але роботи тривали дуже повільно, що приводило до ще більшого руйнування.

У 1742 році Юзеф Потоцький купив у князя Михайла Радзивілла («Рибоньки») Тернопіль [7]. Він став фундатор домініканського костелу та католицького монастиря в Тернополі. Костел святого Вінцента Ферарського побудований в 1749—1779 роках на розі тогочасних міських оборонних валів за проектом польського архітектора Августа Мощинського (1731—1786 р.р.) в бароковому стилі. Поряд з костелом на високій колоні, стояла статуя святого Вінцента Ферарського. До костелу примикають двоповерхові П-подібні келії колишнього монастиря. В середині келійних приміщень знаходиться затишний дворик.

Після завершення будівництва римо-католицький костел разом з монастирем віддали в духовну опіку 12-м польським ченцям-домініканцям [7], на утримання яких фундатор костелу Юзеф Потоцький призначив щорічно 6000 злотих і записав село Стегниківці (нині Тернопільського району), яке мало належати ченцям доти, поки їх буде 12 [8, с. 35].

У головній наві храму існувала мистецька епітафія його фундаторові значних розмірів, яку виконав львівський скульптор Ян Оброцький. Тепер тут Катедральний Собор Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці (Тернопільсько-Зборівської єпархії Української Греко-Католицької Церкви).

У 1743 році Залізці також перейшли у власність до Юзефа Потоцького. Ще до цього часу Юзеф Потоцький поповнив майно місцевого костелу св. Антонія в 1726 році, а, ставши власником містечка, своїм коштом проводить реконструкцію іншої римо-католицької святині. У 1738 р. костел повторно освятили — під титулом Непорочного Зачаття Діви Марії. Цей храм зберігся і до тепер.

У 1746 році син Юзефа Потоцького Станіслав, який успадкував батькові володіння, оцінивши стан старого костелу у Збаражі, який намагався перебудувати його батько, прийняв рішення розпочати

будівництво наново.

Римо-католицький костел святого Антонія, фундатором якого був граф Станіслав Потоцький, є пам'яткою сакральної архітектури, яка виступає домінантою міста Збаража. Новий храм, значно більший за розмірами від свого попередника, зводився за проектом архітектора з Сілезії Йогана Ганца. Будівництво костелу тривало дев'ять років, і 2 серпня 1755 року луцький латинський єпископ Антоній Еразм Воллович освятив його під іменем святого Антонія.

Одночасно було закінчено будівництво монастиря, відбудовано господарські будинки. Уся територія новозбудованого монастиря оточена досить високим кам'яним муром з бійницями. Монастирський комплекс XVIII століття складається з костелу, келій і надбрамної дзвіниці.

У подяку за фундацію Станіслав Потоцький отримав вічний спочинок у крипті храму. Цікаво, що серце його було захоронене окремо, у костелі реформатів в розташованому неподалік Кременці. У середині XVIII століття костел реформаторів реконструйовано та розширено, доповнено бароковим декором (кошти надав, зокрема, Станіслав Потоцький; тут у Миколаївському соборі було поховано його серце) [9].

Після відновлення обителі в Збаражі ченці-бернардини розвернули активну діяльність. У 1768 році при монастирі відкрили шпиталь, у 1777-му — парафіяльну школу та латинськомовну гімназію. У монастирі також проводили провінціальні капітули. Але активність ця тривала недовго. Після поділу Речі Посполитої Збараж увійшов до складу австрійської монархії, і вже у 1785 році, у ході церковної реформи Йосифа II монастир було закрито. Хоча гімназію австрійська влада залишила [9].

З 1718 року і до 1777 року Потоцькі були власниками Чорткова і своїм коштом здійснили перебудову замку та провели роботи з його укріплення.

У середині XVIII власницею містечка Микулинці була вдова великого коронного гетьмана Речі Посполитої Юзефа Потоцького — Людвіга Потоцька (1712—1785 рр.). У 1760 році вона започаткувала будівництво пишного палацу. З того часу збереглися флігелі палацу, хол головного корпусу та автентичні чавунні сходи. В кінці XVIII століття Потоцькі продають містечко магнатові Петрові Конопці. Його син Ян Конопка перебудував головний корпус палацу на свій смак. На даний час там обласна фізіотерапевтична лікарня.

У середині XVIII ст. земельні багатства, роздрібнені між окремими гілками роду Потоцьких, з'єдналися в руках київського воєводи

Францизка-Селезія Потоцького, якого сучасники називали «руським корольком». Саме він став фундатором василіанського монастиря у Струсові (1760 р.) [10, с.46].

З початку XIX ст. м. Бережани на Тернопільщині володіли магнати Потоцькі, відповідно, і замок у місті переходить до їх володіння.

У першій чверті XIX ст., коли Олександр Потоцький одружився з донькою магната Станіслава Любомирського Олександрю, старий дерев'яний палац у с. Рай біля Бережан (пам'ятка архітектури національного значення) став належати Потоцьким.

У середині XIX ст. палац дещо занепадає, тож магнати Потоцькі вирішують розпочати його перебудову за проектом архітектора Яна Рудського-Венжика, у результаті мисливський палац набуває класичних рис — двоповерхова, квадратна у плані споруда, з ідентично оформленими північно-східним і південно-західним фасадами. Південно-західний фасад відзначався найбільш насиченим декором, особливо його центральна частина.

Саме під назвою «Палац Потоцьких» відомий нам палац у Раю, що зберігся до нашого часу [11].

Церква в Раю була збудована в 1878 році за наступного власника місцевості Станіслава Потоцького, який погодився, щоб муровану кузню, що знаходилася біля парку, перебудували на церкву. Згодом його син, Якуб-Ксаверій, подарував громаді під будову нової церкви ділянку землі

на початку села та допоміг її збудувати коштами.

У самих Бережанах Потоцьким за підтримки громади міста вдалося відновити костел і врятувати частково пам'ятники з храму. Замок було сильно пошкоджено під час Першої світової війни. На той час власник замку Якуб Потоцький не мав коштів на утримання та відновлення замку, тому в 1921 році, Потоцькі почали передачу замку та костелу у власність Польської державної казни. Коштом державної казни в 1925 році було відремонтовано дах костелу та законсервовані замкові стіни.

У 1952 році будівля була капітально відремонтована. При цьому архітектурні оздоби будівлі були збережені лише частково.

Завершуючи короткий аналіз маєтностей та сакральних споруд Тернопілля, до будівництва, фундації та володіння якими були причетні представники різних гілок роду Потоцьких протягом XVII—XX ст. варто зауважити, що це лише початок системного вивчення та аналізу фундаційної та меценатської діяльності Потоцьких. Проте, навіть, невелике дослідження показує, що представники заможних та багатих родів, примножуючи свою власність, ніколи не стояли осторонь будівництва церков, дзвіниць, громадських споруд, фундація яких вважалася за честь та спонукала велику частку капіталів залишати на загальне благо. Такий позитивний приклад повинен мати своє продовження і в новітні часи історії України.

Джерела та література

1. Шляхетський рід поляків Потоцьких на території України. Автор :HELGA [Електронний ресурс]. Електрон. текст — Про Україну › shlyahetskyj-rid-polyakiv-pototskyh-na-terytoriyi-ukrayin. Режим доступу: / <https://we.org.ua/history/shlyahetskyj-rid-polyakiv-pototskyh-na-terytoriyi-ukrayiny/>, вільний, Заголовок з екрана. Мова укр. Опис зроблено: 29.06.2022 р.
2. Вінюкова В. Потоцькі на Поділлі: Сторінки історії. *Подільнин*. 2006. 4 серпня. С. 6.
3. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. Lwow, 1892, С. 45—46.
4. Микола Василь Потоцький [Електронний ресурс]. Електрон. текст та граф. дані — [Україна. Режим доступу: [uk.wikipedia.org › wiki › Микола_Василь_Потоцький](https://uk.wikipedia.org/wiki/Микола_Василь_Потоцький), вільний. Заголовок з екрана. Мова укр. Опис зроблено: 25.03.2021.
5. Терміново новини Тернополя [Електронний ресурс]. Електрон. текст та граф. дані [Україна]. Режим доступу: terminovo.te.ua/news/6236/ | вільний. Заголовок з екрана. Мова укр. Опис зроблено: 25.03.2021.
6. Підгайці [Електронний ресурс]. Електрон. текст та граф. дані — [Україна]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Підгайці> вільний. Заголовок з екрана. Мова укр. Опис зроблено: 25.03.2021.
7. Гуцал П. Заснування Тернополя. Власники Тернополя (1540—1843). *Тернопіль. Історичні нариси*. Тернопіль : Джура, 2016. С. 23.
8. Бойцун Л. Старовинні церкви Тернополя. *Тернопіль. Історичні нариси*. Тернопіль : Джура, 2016. С. 35.
9. Костел і монастир бернардинів [Електронний ресурс]. Електрон. текст та граф. дані — [Україна]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_і_монастир_бернардинців, вільний. Заголовок з екрана. Мова укр. Опис зроблено: 28.03.2021.
10. Андрусак Н. Минуле Бучаччини. *Бучач і Бучаччина* : Історично-мемуарний збірник / ред. колегія Михайло Островерхата інші. Нью Йорк — Лондон — Париж — Сідней — Торонто : НТШ, Український архів, 1972. Т. XXVII. С. 46.
11. Взято з сайту Україна — це ми! [Електронний ресурс]. Електрон. текст та граф. дані [Україна]. Режим доступу: <https://we.org.ua/malovnychikutochky-ukrayiny/ternopilska-oblast/palats-pototskyh-v-berezhnahan/> вільний. Заголовок з екрана. Мова укр. Опис зроблено: 30.03.2021.